УДК 937.016(477)
DOI https://doi.org/10.31392/cult.alm.2025.1.12

Котельницький Назар Анатолійович,
член-кореспондент Української Академії Наук,
кандидат історичних наук, доцент кафедри права
Чернігівського інституту інформації, бізнесу і права
Міжнародного науково-технічного університету імені академіка Ю. Бугая
orcid.org/0000-0003-4480-365X
subton7@gmail.com

ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСЬКОЇ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ФРОНДИ ПІВНІЧНОЇ УКРАЇНИ В ГАЛУЗІ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ (80-ТІ РР. XIX СТ.)

У публікації висвітлюється діяльність земської ліберальної фронди північної України в галузі початкової освіти в період 80-х рр. XIX ст. Автор дійшов висновку, що, незважаючи на несприятливі внутрішньополітичні обставини, які мали місце в Російській імперії у 80-ті рр. XIX ст. за доби Контрреформ імператора Олександра III, усе ж діяльність представників земської ліберальної фронди північної України в галузі початкової освіти можна вважати прикладом реформаційного подвижництва, спрямованого на формування освіченого суспільства держави. Аналіз історичних першоджерел, абсолютна більшість яких уперше запроваджуються до міжнародного наукового обігу, переконливо засвідчив беззаперечний модерний характер праці членів опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя в освітній сфері. Земські ліберали робили все залежне від них, щоб захистити найманих службовців – земських учителів від свавілля і несправедливого ставлення правоохоронних органів та інститутів державної влади; систематично піклувались про збільшення фінансового забезпечення педагогів шляхом асигнування премій, доплат і надбавок, у тому числі через запровадження інституту освітнього цензу для учителів, від рівня якого залежало матеріальне становище земського службовця. Представники ліберальної партії розробили та ініціювали ухвалення декількох реформаційних проєктів, сутність яких полягала в забезпеченні досягнення рівного доступу до благ освіти всіх верств населення країни, незалежно від соціального походження, статусу, фінансових можливостей. У такий спосіб опозиційні аристократи планували сформувати єдиний освітній стандарт для всієї мережі земських початкових шкіл, ліквідувавши консервативно-реакційний принцип кастовості і становості освітньої системи та нейтралізуючи вплив Російської Православної Церкви. Представники земської опозиції наполягали на створенні єдиного колегіального органу управління системою початкової освіти – повітових та губернської освітніх рад, виконавчого й апеляційного органів, які повинні були обиратись із представників місцевих прогресивних діячів та делегатів земських установ. На рівні сільських громад і волостей планувалося заснування профільних освітніх піклувань на чолі з обраними земствами опікунами, які мали координувати процедури забезпечення початкових шкіл усім необхідним. Відзначимо й гендерний аспект трансформаційних ініціатив прогресистів. Опозиціонери клопотали перед верховною владою про відкриття в регіоні учительської семінарії та педагогічних курсів для жінок, тобто про фактичний допуск представниць прекрасної статі до педагогічної діяльності. Слід особливо наголосити на тому, що ліберальні земці принципово відстоювали права і свободи найманих педагогів, у тому числі в контексті збереження важливої соціальної преференції – відстрочки від виконання військової повинності, створення регіонального відділення загальнодержавного пенсійного фонду для педагогічних працівників, відмови від інструктивних вимог в освітній галузі з боку структур Церкви.

Ключові слова: початкова освіта, земська ліберальна партія, північна Україна, земські школи.

Kotelnytskyi Nazar,
Corresponding Member of the Ukrainian Academy of Sciences,
Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the Department of Law
Chernihiv Institute of Information, Business and Law
of the International Scientific and Technical University named after Academician Yu. Bugai
orcid.org/0000-0003-4480-365X
subton7@gmail.com

ACTIVITIES OF THE ZEMSKA LIBERAL FROND OF NORTHERN UKRAINE IN THE FIELD OF PRIMARY EDUCATION (1880S)

The publication highlights the activities of the Zemstvo Liberal Front of Northern Ukraine in the field of primary education in the 1880s. The author came to the conclusion that despite the unfavorable domestic political circumstances that took place in the Russian Empire in the 1880s during the Counter-Reforms of Emperor Alexander III, the activities of representatives of the Zemstvo Liberal Front of Northern Ukraine in the field of primary education can still be considered an example of reformatory asceticism aimed at the formation of an educated society of the state. The analysis of historical primary sources, the absolute majority of which are being introduced into international scientific circulation for the first time, convincingly demonstrated the undeniable modern nature of the work of members of the opposition aristocratic Front of the Northern Left Bank in the educational sphere. The Zemstvo Liberals did everything in their power to protect hired employees – Zemstvo teachers from arbitrariness and unfair treatment by law enforcement agencies and state institutions; systematically took care of increasing the financial support of teachers by allocating bonuses, supplements and allowances, including by introducing the institution of educational qualification for teachers, the level of which depended on the financial situation of the zemstvo employee. Representatives of the liberal party developed and initiated the adoption of several reform projects, the essence of which was to ensure equal access to the benefits of education for all segments of the country's population, regardless of social origin, status, financial capabilities. In this way, the opposition aristocrats planned to form a single educational standard for the entire network of zemstvo primary schools, eliminating the conservative-reactionary principle of caste and class in the educational system and neutralizing the influence of the Russian Orthodox Church. Representatives of the zemstvo opposition insisted on the creation of a single collegiate body for managing the primary education system – district and provincial education councils, executive and appellate bodies, which were to be elected from representatives of local progressive figures and delegates of zemstvo institutions. At the level of rural communities and volosts, it was planned to establish specialized educational care, headed by guardians elected by the zemstvos, who were to coordinate the procedures for providing primary schools with everything necessary. We should also note the gender aspect of the progressives' transformational initiatives. The opposition members petitioned the supreme authorities to open female teacher's seminaries and pedagogical courses in the region, that is, to actually allow women to engage in pedagogical activity. It should be especially emphasized that the liberal zemstvos fundamentally defended the rights and freedoms of salaried employees-teachers, including in the context of preserving an important social preference – deferral from military service, the creation of a regional branch of the state pension fund for teachers, and the rejection of instructional requirements in the educational sector by Church structures.

Key words: primary education, zemstvo liberal party, northern Ukraine, zemstvo schools.

Постановка проблеми. Історія земського лібералізму північної України продовжує залишатись маловідомою сторінкою української історії. Виключенням можна вважати політичну діяльність цієї течії у визвольному русі Російської імперії – натепер вона є найбільш вивченим аспектом історії вказаного опозиційного сегмента суспільної думки держави Романових (Мироненко, 2000; Мойсієнко, 1999; Редькіна, 2002; Скакун, 1982). Більшість інших напрямів діяльності земської ліберальної партії Північного Лівобережжя і донині є малодослідженими. Як приклад можна навести подвижницьку роботу представників опозиційної аристократичної фронди регіону в галузі освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на те, що представникам сучасної вітчизняної історіографії вдалося досягти прориву у справі дослідження освітньої політики опозиційного руху, наприклад, щодо формування принципів побудови початкової освіти, фундації жіночої просвіти (Котельницький, 2022a; Котельницький, 2022b; Kotelnitsky, Degtyarev, 2022; Котельницький, 2023; Котельницький, 2024a; Котельницький, 2024b; Котельницький, 2024c; Kotelnitsky, Degtyarev, Nesterenko, 2022; Kotelnitsky, Degtyarev, Klepak, 2024), усе ж залишаються не опрацьованими кілька сюжетів, які засвідчують модерність практичної діяльності ліберальних земців краю у вказаній царині. Зокрема, йдеться про імперативи прогресивної праці земських лібералів на ниві початкової освіти у 80-ті рр. XIX ст.

Метою публікації є висвітлення на основі історичних першоджерел, більшість яких уперше запроваджується до міжнародного наукового обігу, головних складників діяльності земського ліберального руху у сфері початкової освіти на півночі Лівобережної України у 80-ті рр. XIX ст.

Виклад основного матеріалу. На початку 80-х рр. XIX ст. завдяки подвижницьким зусиллям опозиційної аристократичної фронди північної України система земського самоврядування регіону вже мала солідну мережу початкових шкіл, які в більшості своїй фінансувались із бюджетів 15 повітових та губернського земства Чернігівської губернії. Наприклад, за свідченням В. Хижнякова, на території громад Чернігівського повіту функціонували 20 земських початкових шкіл із загальним сукупним бюджетом 9480 рублів на рік (Хижняков, а, с. 24).

Борзнянський повіт став загальновизнаним лідером у справі розвитку народної просвіти. Так, станом на 1878 р. з 56 населених пунктів краю вже 27 мали свої початкові школи, побудовані та забезпечені повітовим земським зібранням та управою (Народное образование в Борзенском уезде, № 14, с. 2). Земська ліберальна партія Північного Лівобережжя, маючи в активі помітні успіхи на ниві освіти, продовжила свою самовіддану працю в цій сфері.

21 жовтня 1880 р. Городнянське повітове земство розглянуло проєкт бюджету. Серед найбільш дискусійних тем виявилось питання про збільшення видатків кошторису для потреб системи освіти на 300 рублів. Консервативні депутати наполягали на тому, що збільшувати посадові оклади потрібно лише тим учителям, які цього заслуговують.

Репрезентант ліберальної партії О. Ліндфорс наголосив на тому, що земське зібрання не має жодної можливості оцінити, хто з учителів заслуговує на збільшення гонорару, а хто – ні. Причина цього проста: хоча початкові школи фінансуються повітовим земством, але всі функції контролю належать повітовій училищній раді, де вплив земства є лише формальним. Тому потрібно заслухати доповіді повітових управи та училищної ради і лише після цього приймати конкретні рішення (Журналы… 1881b, № 2, с. 39). 22 жовтня Городнянські повітові земські збори заслухали доповідь повітової училищної ради. Керівний орган системи просвіти пропонував запровадити інструктивні правила відвідування земських шкіл і штрафні санкції як для учнів, які не бажали відвідувати початкову школу, так і для учителів, які не виконували належним чином своїх службових обов'язків. Представник ліберальної опозиції П. Червінський, коментуючи документ, зазначив, що будь-які заходи примусу або покарання не дадуть бажаного результату, оскільки прогрес досягається лише тоді, коли всі учасники навчального процесу мають бажання і можливість досягти мети – здобути необхідні знання, вміння та навички. За допомогою всіх можливих засобів потрібно досягти поліпшення функціонування та життєдіяльності початкових шкіл, систематично шукати гідних кандидатів на посади найманих службовців – земських педагогів, постійно покращувати матеріально-технічний та методологічний рівень навчально-виховного процесу в закладах. Це своєю чергою неодмінно призведе до того, що учні почнуть цікавитись навчанням. Депутатський корпус підтримав думку прогресиста і прийняв рішення про відхилення пропозицій, викладених повітовою училищною радою у звіті.

На цьому ж засіданні обговорювалось питання про проблеми викладання Закону Божого в земських школах повіту. Репрезентант аристократичної фронди О. Ліндфорс запропонував, щоб закладені в бюджет гонорари для священнослужителів, які повинні були викладати релігійні дисципліни, але не мали можливостей присвячувати свій час земській школі, отримували світські педагоги. Крім цього, опозиціонер ініціював упровадження постійного імперативу для формування кошторису системи освіти, який полягав у тому, що будь-які не використані кошти поточного бюджетного року в обов'язковому порядку поповнювали ресурси освітньої системи в наступному, в такий спосіб унеможливлюючи використання профільних галузевих фінансів для інших сфер земського господарства. Повітові земські збори більшістю голосів підтримали пропозиції О. Ліндфорса (Журналы…1881b, № 3, с. 63–65).

30 жовтня 1880 р., на засіданні чергової сесії Борзнянського повітового земського зібрання, було розглянуто протест чернігівського губернатора щодо асигнування повітовою земською управою фінансової допомоги земським службовцям – учителям, які були заарештовані правоохоронними органами за підозрою у сприянні та підтримці терористичної діяльності революціонерів-народників.

Від ліберальної партії виступив відомий адвокат В. Савич. Він зауважив, що педагоги були заарештовані внаслідок наклепу одного

з поліцейських чиновників Чернігівської губернії. Розпорядженням Харківського генерал-губернатора вони були звільнені й повернулись для продовження своєї службової діяльності до земських шкіл Борзнянського повіту. Однак чернігівський губернатор не допустив їх до роботи, навіть виключивши можливість їх праці в повітовій земській управі. Правник висловив переконання, що учителі повинні повернутись до своєї педагогічної діяльності, адже їх звинувачували не в політичній неблагонадійності та проведенні ідеологічної пропаганди, а в організації страйку робітників на території Парафіївського заводу, які відмовились виходити на роботу з причини колосального погіршення умов праці. До політики це не мало жодного відношення, вони на волі згідно з рішенням центральної бюрократії, але земство повинно зробити все можливе, щоб педагоги не стали суб'єктами уваги спеціальної комісії Міністерства внутрішніх справ Російської імперії, компетенцією якої є неблагонадійні особи. З огляду на це юрист наполягав на тому, щоб Борзнянське повітове земство офіційно звернулося з клопотанням до Харківського генерал-губернатора, якому на той період підпорядковувалась Чернігівська губернія, про повернення земських службовців до виконання своїх обов'язків. З метою законодавчого забезпечення цього кроку Борзнянське повітове земство повинно обрати свого уповноваженого представника, який на юридичному рівні буде презентувати та захищати позицію інституту місцевого самоврядування.

Борзнянське повітове земство погодилось з аргументами опозиціонера і постановило: доручити повітовій земській управі підготувати та надіслати Харківському генерал-губернатору офіційне клопотання про повернення земських службовців – педагогів до виконання своїх обов'язків. Спеціальним уповноваженим від земських повітових зборів призначити В. Савича (Журналы…1881а, № 7, с. 81–85).

Шкільна комісія Чернігівського губернського земства та початкова освіта. Міський голова Чернігова, член земської ліберальної партії північної України В. Хижняков свідчив, що в жовтні 1880 р. він вніс на розгляд Чернігівських повітових земських зборів проєкт реформи системи народної освіти краю. Оскільки початкові школи повіту не були пов'язані між собою планами стратегічного розвитку, наявністю генеральної мети, а вступ випускників шкіл до більш високих за статусом освітніх закладів був суттєво ускладнений, В. Хижняков пропонував: 1) уніфікувати на рівні освітніх програм навчально-виховний процес із тим, щоб кращі вихованці земських початкових шкіл могли витримати іспити та стати студентами середніх, професійно-технічних та вищих навчальних закладів Російської імперії; 2) надати право інститутам земського самоврядування збільшити термін навчання в повітових народних училищах з одного до трьох навчальних років, що дозволить досягти якісних зрушень у підготовці молодого покоління провінції до життєдіяльності; 3) розширити навчальні програми шкіл точними, природничими науками.

Його ідеологічний соратник – М. Константинович – підтримав указані ініціативи і додав, що з метою покращення процесів управління сферою початкової освіти потрібно змінити принципи формування училищних рад у регіоні, оскільки більшість у цих органах належить представникам влади, які не тільки всіляко перешкоджають запровадженню прогресивних новацій, а й займаються політичними наклепами. Прогресист пропонував, щоб училищні ради формувались шляхом рівного представництва посадовців регіональної адміністрації, корпоративних інститутів аристократії, органів міського та земського самоврядування.

Інший репрезентант земської опозиції О. Карпинський наголосив на тому, що для більш успішного розвитку процесу освіти та виховання необхідне впровадження до навчального процесу викладання рідної, материнської мови, яку використовує абсолютна більшість населення провінції. Із цією метою земським інституціям потрібно розпочати видання комплексу науково-методичної та навчально-виховної літератури на «малоросійській», в імперській термінології держави Романових, тобто українській мові. Крім того, практика показує, що управління галуззю початкової освіти необхідно повністю передати земських установам, які найбільш компетентні в освітніх потребах населення провінції краю.

Чернігівське повітове земство загалом підтримало реформаційний проєкт В. Хижнякова й, оскільки земство планувало у 1881 р. створити спеціальну шкільну комісію для реформування

галузі просвіти, направило цей документ для розгляду та практичної імплантації його змісту в документах регіонального «парламенту» Чернігівському губернському земству. Ініціативу М. Константиновича було відхилено, оскільки консерватори не погодились із його тезами про зловживання посадовців владою і влаштували обструкцію в залі засідань. Пропозиції О. Карпинського було одноголосно підтримано й ухвалено рішення про направлення Уряду Російської імперії відповідного офіційного клопотання (Хижняков, а, с. 25; Вопрос... с. 55–71).

12 січня 1881 р. на засіданні чергової сесії Чернігівського губернського земського зібрання репрезентант земського лібералізму Північного Лівобережжя, відомий правник В. Савич виступив з ініціативою обрання спеціальної комісії губернських зборів з питань розвитку шкільництва. Опозиціонер зазначив, що губернське земство декілька останніх років перебувало в стані гострого конфлікту з Міністерством народної просвіти Російської імперії. Це безпосередньо негативним чином вплинуло на поступ освітньої галузі. Демократичні тенденції, які спостерігались у колах верховної влади країни на початку 80-х рр., дали підстави сподіватись, що антагонізм між виборними установами місцевого самоврядування та центральними інституціями державної влади буде вже в минулому. В. Савич зауважив, що в силу проголошення нового внутрішньополітичного курсу в Російській імперії є реальна надія на те, що щире піклування земських органів про освіту населення не буде спотворено сприйматись верховною владою. Ідеологічний соратник оратора П. Червінський підтримав клопотання колеги. Він указав, що питання початкової освіти є одним із головних, які винесені на розгляд губернських зборів. До складу спеціальної шкільної комісії, яку необхідно обрати негайно, повинні ввійти найбільш компетентні особи, в тому числі члени повітових училищних рад, які знайомі з реальним становищем початкової освіти в провінції. Комісія не повинна вдаватися до загальної констатації та викладення рекомендацій. Потрібно зобов'язати її переглянути законодавчі основи функціонування початкової освіти населення в Російській імперії і запропонувати конкретні зміни у вказаних актах, які би були спрямовані на реформування галузі.

Отже, губернське земство постановило: обрати спеціальну шкільну комісію зібрання; доручити комісії до кінця поточної сесії внести на розгляд зборів проєкт реформування системи початкової освіти населення в Чернігівській губернії. Від опозиційної аристократичної фронди регіону до складу комісії було обрано: В. Савича, О. Карпинського, П. Червінського, М. Константиновича (Журналы…1881с, № 1, с. 7–9).

У кінці січня 1881 р. на сторінках профільного масмедіа системи місцевого самоврядування північної України – «Земского сборника Черниговской губернии» була опублікована спеціальна доповідь шкільної комісії Чернігівського губернського земства. Проаналізуємо зміст важливого документу.

Обраний зборами тимчасовий орган констатував, що, незважаючи на значні зусилля земських установ краю у справі фундації початкової освіти в провінції все ж зробленого явно недостатньо, щоб стверджувати про достатній прогрес у розвитку просвіти населення, тим більше – жіноцтва. Без жодних сумнівів, позитивом можна було вважати той факт, що 70% усіх початкових шкіл у регіоні забезпечувалися органами земського самоврядування, в тому числі було чимало прикладів гуманного філантропізму прогресивної аристократії краю. Однак, починаючи з 1874 р., ситуація почала змінюватися на гірше. Ухвалені законодавчі акти верховної влади Російської імперії сприяли поглибленню упередженого ставлення до ролі земств у розвитку народної просвіти, культивації недовіри та підозр Міністерства народної просвіти по відношенню до інститутів місцевого самоврядування, суцільної централізації контрольно-наглядових функцій у сфері освіти з боку урядових структур, масштабного відсторонення земських установ від управління галуззю народної просвіти.

Повітові та губернські училищні ради були інструментом фронтального державного контролю за діяльністю освітніх установ у провінції, оскільки більшість їх складу становили призначені репрезентанти великої консервативної аристократії. Інспектори шкіл фактично стали «гуманітарними поліцейськими», завдання яких полягало в жорсткому моніторингу виконання навчальними закладами імперативів освітньої політики російського абсолютизму.

Свавільне втручання некомпетентних у сфері освіти місцевих чиновників та абсолютно сторонніх галузі бюрократів призвело до масового відтоку із земських початкових шкіл найманих службовців – прогресивних учителів.

Єдиним виходом зі становища шкільна комісія вважала створення консолідованого органу управління освітньою системою, скажімо, земської освітньої ради, який би був зацікавлений у прогресі просвіти населення. Більшість персонального складу органу повинна була складатися з представників земських інститутів та місцевих прогресивних діячів. Створений орган управління мав бути наділений усіма необхідними повноваженнями, розпорядчими функціями і не допускати жодного втручання в освітню систему з боку центральних урядових структур. Інспектора народних шкіл планувалося позбавити всіх адміністративних функцій, він повинен був отримати контрольно-наглядові функції і стати консультантом в освітній галузі для прогресивних земських діячів.

Згідно із задумом, створена земська освітня рада повинна була функціонувати постійно, голову ради планувалося обирати персональним складом органу, й у жодному разі він не міг призначатись інституціями ні центральної, ні місцевої державної влади. Допускалося створення як повітових, так і губернської земських рад.

До компетенції повітових рад планувалось віднести питання безпосереднього функціонування початкових народних шкіл та процедури конкурсного відбору найманих службовців – земських педагогів. Губернська рада повинна була стати дорадчо-координаційним та апеляційним органом: здійснювати арбітраж по протестам, надавати необхідні консультації повітовим радам, збирати статистичні відомості, здійснювати офіційну комунікацію з інституціями державної влади, займатись верифікацією контингенту педагогічних працівників, створити науково-методологічний фундамент галузі – організовувати регулярні педагогічні з'їзди, різноманітні виставки з передовими технологіями, відкривати бібліотеки і створювати земські книжкові склади, здійснювати закупівлі канцелярських приладів і господарчого реманенту для закладів освіти (Доклад…, 1881, с. 658–663).

Шкільна комісія губернського земства висловила свої рекомендації й щодо проведення освітньої політики в провінції – безпосередньо у волостях та сільських громадах. Наголошувалось на тому, що передусім необхідно всіляко піднімати авторитет учителя земської школи, щоб найманий службовець гідно почував себе під час життєдіяльності на відповідних територіях. Документ указував, що при кожній земській школі потрібно створити відповідний орган піклування, який буде очолювати обраний повітовим земством опікун. До складу піклування планувалося включити декількох учителів школи та двох обраних делегатів від конкретної громади і волості. Компетенцією піклування повинні були стати системний пошук фінансово-економічних ресурсів для розвитку земських шкіл та господарчого забезпечення функціонування учбових одиниць. Піклування передбачалось підпорядкувати повітовим та губернській земським освітнім радам, а кожний опікун зобов'язаний брати участь у діяльності вказаних рад.

Комісія наполягала на невідкладній необхідності реформування системи початкової освіти в провінції шляхом: модернізації адміністративного управління мережею земських шкіл; внесення принципових, якісних змін до параметрів обсягу і змісту освітнього процесу та виховання; практичної імплементації до навчальних програм наукової інформації з кола точних та природничих наук (Доклад…, 1881, с. 663–666).

Продовжуючи, комісія вказувала на необхідності подвижницької участі в розбудові системи народної просвіти прогресивних функціонерів, які проживають на територіях відповідних волостей та сільських громад. Оскільки кількості початкових земських шкіл не вистачало, щоб задовольнити всі освітні потреби населення провінції, доповідь акцентувала увагу на потребі використання допоміжних інструментів розвитку просвіти, як-от вечірні школи для дорослих, пересувні класи. Педагогів, які навчали населення основам грамотності, передбачалося звільнити від необхідності отримання дозволу на відповідну діяльність із боку земських повітових та губернської освітніх рад.

Окремо комісія висловилась щодо системи корпоративних привілей у галузі просвіти. Було наголошено на тому, що законодавчо надане педагогічним службовцям право відстрочки від виконання військової повинності принципово

необхідно поширити навіть на ті земські школи, де працює лише мінімальна кількість учителів. Крім того, в разі потреби представники земських освітніх рад можуть тимчасово виконувати обов'язки педагогів з метою унеможливлення втрати будь-яких юридичних підстав для позбавлення дуже вагомої пільги.

Предметом великої турботи прогресивних земців було і важливе соціальне питання рівного доступу випускників земських шкіл до можливостей отримання середньої, професійно-технічної та вищої освіти. Так, доповідь інструктивно рекомендувала губернській земській управі з метою досягнення соціально справедливого доступу учнів земських шкіл до вищого рівня просвіти, в силу різних фінансових можливостей їхніх родин, внести відповідні корективи до начальних планів і програм шкіл із тим, щоб конкретний учень, який завершив курс навчання в одній освітній установі, міг далі вступити на відповідний курс більш вищого за рівнем закладу освіти.

Комісія звернула увагу депутатського корпусу зібрання на важливість створення, наповнення та облаштування мережі наукових бібліотек у земських школах, адже педагогічна практика довела незамінність книгозбірень у справі закріплення здобутих учнями знань, навичок та вмінь. З метою системного підвищення кваліфікації педагогічних працівників комісія рекомендувала згаданим земським освітнім радам регулярно скликати педагогічні з'їзди та курси, запрошувати на них осіб, схильних до вчителювання, оскільки в умовах дефіциту кадрів, вони могли би поповнити штат найманих земських службовців.

Головною ж проблемою в поступі системи просвіти вважалась відсутність учительської семінарії в регіоні, оскільки Чернігівська була закрита у 1878 р. з ідеологічних причин. Шкільна комісія дійшла одноголосної думки про те, що потрібно розробити проєкт створення учительської семінарії в Чернігівській губернії, вона повинна мати виключно земський статус, і, що особливо цікаво, контингент студентів має складатися з представниць прекрасної статі. Доповідь делегувала повноваження з вирішення цього питання губернському земському зібранню.

Завершуючи, шкільна комісія підтримала ініціативи декількох повітових земств Чернігівської губернії щодо стимулювання вступу випускників реальних училищ регіону на фізико-математичні, природничі та медичні факультети класичних університетів Російської імперії (Доклад…, 1881, с. 666–669).

26 січня 1881 р. Чернігівське губернське земство розглянуло профільну доповідь обраної спеціальної шкільної комісії і постановило: 1) схвалити доповідь шкільної комісії; 2) доручити губернській управі та відповідним освітнім інстанціям регіону запровадити в систему початкової освіти комплекс наукових знань для учнів; 3) стимулювати відкриття вечірніх класів у початкових школах для просвіти дорослого населення провінції; 4) з метою подальшого розвитку жіночої освіти в регіоні доручити губернській земській управі розробити проєкти заснування жіночої учительської семінарії та жіночих педагогічних курсів (Журналы… 1881c, № 17, с. 201–206).

2 вересня 1881 р. на засіданні чергової сесії Чернігівського повітового земського зібрання розглядалась проблема створення емеритарного фонду для найманих земських службовців – шкільних учителів. Від ліберальної партії виступив В. Варзар. У своїй промові він заявив, що пенсійні каси повинні забезпечувати весь контингент педагогічних працівників земських освітніх установ регіону. Формально Чернігівське губернське земство щорічно асигнує на потреби формування пенсійного фонду 5000 рублів. Однак Міністерство народної просвіти Російської імперії планує створити загальний емеритальний фонд для всіх учителів держави. Тому необхідно просити Чернігівське губернське земство направити клопотання Міністерству на предмет дозволу відкриття регіонального пенсійного фонду для педагогічних працівників, тим більше що проєкт Статуту вже розроблений у 1876 р. Чернігівське повітове земство одноголосно підтримало пропозицію опозиціонера (Журналы…1881d, № 2, с. 16).

3 вересня 1881 р. Чернігівські повітові земські збори розглянули клопотання громади с. Неданчичи про відкриття нової школи. Представники земської опозиції – М. Константинович і В. Варзар – у своїх промовах наголосили, що проєктована школа – фактично перша в Редьківській волості Чернігівського повіту. Тому необхідно всіляко підтримати прагнення відповідної громади відносно відкриття освітнього

закладу, тим більше, що відсоток неосвіченого населення на цій території – один із найбільших у Чернігівській губернії. Повітове земство ухвалило: доручити повітовій управі асигнувати 100 рублів фінансової субсидії з метою відкриття в с. Неданчичи повноцінної земської початкової школи (Журналы…1881d,, 3, с. 39).

10 вересня 1881 р. на засіданні чергової сесії Сосницького повітового земського зібрання був розглянутий кошторис функціонування системи просвіти краю. За наполяганням представника ліберальної партії О. Карпинського, до бюджету повітового земства була включена позиція про щорічне асигнування 375 рублів усім помічникам та помічницям земських учителів. Крім цього, опозиціонер запропонував, у світлі великої завантаженості священнослужителів своїми корпоративними справами та відсутністю вільного часу для викладання Закону Божого в земських школах, оплачувати їх послуги лише за відпрацьовані навчальні години. У випадках неможливості виконання ними згаданих повноважень було запропоновано делегувати вказані дисципліни для викладання світським учителям, яким за виконання цих завдань асигнувати з бюджету на постійній основі відповідні доплати і надбавки за кожне проведене заняття. Повітове земство підтримало ініціативи прогресиста (Журналы…1882, № 2, с. 25).

На засіданні Сосницького повітового земства 13 вересня 1881 р. О. Карпинський ініціював прийняття рішення зборів про консолідовану, оптову закупівлю всього необхідного комплексу навчальних матеріалів для земських початкових шкіл у підприємців та комерсантів повіту, з метою мінімізації впливу коливань цінової політики та участі родин учнів у забезпеченні освітнього та виховного процесу. Цього ж дня репрезентант лібералів був обраний опікуном Сосницької жіночої прогімназії (Журналы…1882, № 5, с. 101–102,106).

Робота ліберальних земців північної України в галузі початкової освіти в умовах доби Контрреформ. Як відомо, після вбивства революціонерами-народниками імператора Олександра ІІ введення в Російській імперії режиму надзвичайного стану та початку фактичного правління нового імператора Олександра ІІІ, в державі почалася доба політичної реакції, яку сучасники влучно назвали періодом Контрреформ, характерною ознакою якого стало суцільне нівелювання демократичних перетворень у галузі просвіти, які вдалося реалізувати в 60–70-х рр. XIX ст.

Відповідні негативні тенденції та зміни суспільної аури проявилися майже відразу, в тому числі – на повітовому рівні. Наприклад, уже у 1881 р. реакційні політичні сили, які почали домінувати в Борзнянському повітовому земському зібранні, нарешті добилися свого – спеціальний шкільний фонд, який забезпечив безперечне лідерство повіту у справі побудови та відкриття початкових шкіл, був ліквідований. Замість цього було вирішено залучати до фінансування освітніх закладів самі територіальні громади та гуманних філантропів, які проживали на цих територіях. На превеликий жаль, навіть за наявності великих зусиль членів опозиційної аристократичної фронди краю, зокрема Н. Волк-Карачевського, доброчинності вказаних персон у вигляді меценатських та благодійних внесків аж ніяк не вистачило для належного забезпечення освітніх установ (Жданович, 1907, с. 69–70).

В. Хижняков свідчив, що голова Чернігівської губернської училищної ради, предводитель дворянства Чернігівської губернії М. Неплюєв вніс на розгляд установи спеціальну записку, в якій звинувачував Чернігівську повітову земську управу в «тенденційному» відборі учнів для навчання, у «свавільних» переміщеннях учнів та учителів шкіл з однієї до другої і взагалі у «шкідливому» напрямі діяльності виконавчого органу, результати роботи якого в освітній царині прямо суперечать внутрішньому курсу Уряду країни. Через це він пропонував відсторонити повітову управу від управління процесами народної освіти краю. Оскільки більшість персонального складу губернської училищної ради складали консервативні депутати, думку М. Неплюєва було підтримано мінімальною більшістю голосів.

Після опублікування офіційного журналу Чернігівської губернської училищної ради В. Хижняков та інші репрезентанти опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя звернулись до голови Чернігівської повітової училищної ради, предводителя дворянства Чернігівського повіту М. Посудєвського, з проханням опротестувати несправедливі звинувачення на адресу демократичних

діячів. Однак керманич повітової ради не побажав вступати у конфлікт з «вищою інстанцією». Представники прогресивної громадськості теж проявили політичну слабкість, не наважились публічно висловити незгоду, і в результаті перемогу здобула реакційна меншість.

Пізніше питання опротестування позиції губернської училищної ради було внесене на порядок денний Чернігівської повітової училищної ради. Репрезентанти ліберальної партії навіть вимагали збільшення кількості делегатів у раді від земських органів самоврядування. Однак М. Посудєвський брутально й категорично відмовив опозиціонерам, мотивуючи це тим, що повітова інстанція не має повноважень оцінювати рішень установ губернського рівня (Хижняков, с. 25–26). У своїх славетних спогадах В. Хижняков указував, що як М. Неплюєв і М. Посудєвський, так і більшість їх оточення були злісними реакціонерами, прихильниками повернення Російської імперії до рабовласницького устрою і з ненавистю ставились до осіб з публічною демократичною позицією. М. Неплюєв надіслав тимчасовому Харківському генерал-губернатору секретну доповідну записку, де повідомляв про антидержавну діяльність членів Чернігівської повітової училищної ради, представників ліберальної фронди – М. Константиновича і В. Хижнякова. Як свідчив В. Хижняков, у 1881 р. один із верховних сановників Російської імперії – М. Лоріс-Меліков – прибув із візитом до Чернігова з метою проведення інспекції. Він навідався разом із представником прокуратури в гості до голови Чернігівської повітової училищної ради – О. Тищинського, де були присутні й ліберали. Бюрократ розповів, що місцеві посадові особи Чернігівської губернії скаржаться йому на діяльність повітової училищної ради і навів аргументи, які звучали з вуст М. Неплюєва та М. Посудєвського. Члени опозиційної аристократичної фронди – В. Хижняков та М. Константинович блискуче захистили повітову училищну раду, аргументовано довівши, що їхні дії абсолютно законні й жодної антидержавної політики вони не проводять (Хижняков b, с. 99–103). Члени земської ліберальної партії намагались змінити становище в Чернігівській повітовій училищній раді шляхом винесення проблеми на розгляд цього ж повітового земського зібрання та підготовки відповідної доповіді з пропозиціями щодо реформування ради, головним інструментом якого вбачалось кількісне збільшення делегатів від органів земського самоврядування в повітовій училищній раді. У доповіді прямо наголошувалось, що завдання влади і суспільства у сфері просвіти абсолютно різні – усе прогресивне та демократичне для освіти народу знищується регіональною адміністрацією та училищною радою в зародку.

Автор доповіді В. Хижняков ініціював подання Чернігівським повітовим земством офіційного клопотання Уряду Російської імперії, зміст якого полягав у такому: 1) забезпечити на паритетних умовах роботу делегатів від земських органів у повітовій училищній раді, поряд із представниками інших інститутів; 2) надати дозвіл персональному складу повітової училищної ради обирати голову, оскільки предводитель дворянства повіту не завжди може займатися справами ради і поділяти прогресивні думки членів ради.

На превеликий жаль, реакційно-консервативна більшість Чернігівського повітового земства відхилила доповідь ліберальних земців, і жодного рішення не було прийнято (Жданович, 1906, с. 93–96).

Незважаючи на несприятливі обставини, земські ліберали продовжили свою прогресивну діяльність. 27 жовтня 1883 р. на засіданні чергової сесії Борзнянського повітового земського зібрання була розглянута ініціатива про запровадження в земських школах повіту церковного співу. Представник лібералів Н. Волк-Карачевський підтримав цю пропозицію, оскільки більшість населення повіту були православними християнами. Борзнянське повітове земство ухвалило: асигнувати із земського бюджету по 30 рублів на рік кожному учителю, який буде викладати церковний спів у земській школі (Журналы…1884, № 4, с. 29).

28 жовтня 1883 р. Борзнянські повітові земські збори заслухали клопотання Оленівської громади про надання повітовою управою кредиту в розмірі 600 рублів для компенсації ресурсів, які були вкладені громадою під час побудови земської початкової школи в с. Оленівка.

Коментуючи зміст клопотання, Н. Волк-Карачевський зазначив, що оскільки новозбудована школа має земський статус і в більшості утримується коштом бюджету повітового

земства, то необхідно прийняти за основу принцип, що територіальні громади мають теж брати участь у фінансуванні життєдіяльності освітніх одиниць, скажімо, шляхом повного забезпечення ремонтних робіт у навчальних закладах, адже сільські громади далеко не завжди мають бажання витрачати на це матеріальні ресурси.

Борзнянське повітове земство погодилось з аргументами прогресиста й ухвалило: доручити повітовій земській управі надати Оленівській сільській громаді кредит під 5% річних, за умови надання гарантій громадою щорічного асигнування 10 рублів із кошторису для забезпечення ремонтних робіт у земській школі (Журналы…1884, № 6, с. 45).

24 жовтня 1885 р. на засіданні чергової сесії Чернігівського повітового земського зібрання розглядався кошторис системи народної просвіти краю. Під час обговорення проєкту представники ліберальної партії М. Константинович і В. Варзар звернули увагу депутатського корпусу на те, що під час будування нових початкових шкіл повинні дотримуватись усі необхідні параметри та інструкції повітових училищної ради та земської управи, зокрема щодо антропометричних показників будівель освітніх установ. Повітові земські збори визнали слушними зауваження опозиційних гласних і внесли окремий пункт щодо цього в постанову зібрання, позитивно проголосувавши за неї (Журналы…1886, № 2, с. 26–28).

10 грудня 1886 р. на засіданні чергової сесії Чернігівського губернського земського зібрання було розглянуто доповідь директора народних училищ Чернігівської губернії. Чиновник від освіти пропонував заснувати в Чернігові профільні педагогічні курси для учителів земських шкіл. Серед представників ліберальної партії думки щодо цього розійшлися. Так, В. Варзар вважав, що практична реалізація ідеї на губернському рівні буде проблематичною, оскільки в провінційних педагогів немає фінансових можливостей для регулярного відвідування форуму. Це буде можливим лише за умови, якщо всі 15 повітових земств Чернігівської губернії зарезервують у своїх бюджетах необхідні матеріальні ресурси для відрядження своїх учителів у столицю губернії для участі в педагогічних курсах.

Інший репрезентант земської опозиції П. Червінський захищав ідею заснування педагогічних курсів у Чернігові. У результаті довгих та емоційних дискусій перемогла думка, висловлена В. Варзаром. Чернігівське губернське земство ухвалило: оскільки бюджет інституту земського самоврядування потерпає від системного дефіциту фінансів, треба відмовитись на невизначений термін від ідеї заснування в Чернігові педагогічних курсів (Журналы и стенографический отчет…1887, № 6, с. 143, 148).

15 грудня 1886 р. Чернігівські губернські земські збори заслухали профільну доповідь спеціальної комісії земства щодо вимог до земських учителів про викладання церковного співу. Документ у залі засідань презентував член ліберальної партії І. Шраг. У своїй промові він зауважив, що комісія не розглядала питання необхідності викладання співу – обговорювалась лише вимога щодо церковного співу. Проблема полягала в тому, що освітня бюрократія регіону прямо заявляла, що учитель, який не може викладати церковний спів, не має права обіймати посад педагогічних працівників у навчальних закладах. Комісія одноголосно дійшла висновку про те, що такі вимоги є яскраво дискримінаційними. Церковне музичне мистецтво, зокрема хоровий спів – специфічна сфера гуманітарного знання, для володіння якою потрібна не тільки професійна музична освіта, а й особливий талант. Тому подібні вимоги до земських учителів комісія вважала надмірними й непрофільними. У контексті цього повітовим земствам Чернігівської губернії було рекомендовано приймати рішення щодо вказаної вимоги на свій розсуд, оскільки законодавчо губернське земство не мало права зобов'язувати повітові до ухвалення будь-яких постанов. Що ж стосувалось безпосередніх керівників народних шкіл, то було зазначено – вони теж не мають права вимагати від педагогів викладання церковного співу, адже для практичної реалізації цього завдання можна запросити до освітньої установи більш компетентного в цій справі представника Церкви, який зможе допомогти навчальному закладу в цьому питанні.

Чернігівське губернське земство сприйняло аргументи комісії і постановило: 1) доповідь комісії прийняти до відома; 2) рекомендувати повітовим земствам Чернігівської губернії відокремити питання навчально-виховного процесу і викладання церковного співу, звернувшись,

якщо потрібно, за допомогою до репрезентантів клерикального світу (Журналы и стенографический отчет…1887, № 11, с. 284–286).

22 жовтня 1887 р. на засіданні чергової сесії Борзнянського повітового земського зібрання було розглянуто питання про призначення та розподілення на посади земських учителів найманих педагогічних працівників. Представник лібералів Н. Волк-Карачевський у своєму виступі з цього приводу зауважив, що осіб із профільною педагогічною освітою необхідно в пріоритетному порядку не тільки рекомендувати на зазначені посади, а й забезпечити їм відповідний статус земських службовців, пенсійні права та достатній рівень матеріального забезпечення, адже місія просвітництва населення вимагає високої професійної підготовки й компетенцій. Повітові земські збори одноголосно підтримали ініціативу опозиціонера (Журналы…1888, № 2, с. 9).

26 жовтня 1887 р. Борзнянське повітове земство прийняло рішення про те, що учителі з профільною педагогічною освітою мають отримувати посадові оклади в сумі не менше 300 рублів на рік. Крім того, за кожні відпрацьовані п'ять років наймані земські службовці повинні отримувати по 60 рублів надбавки. Особи, призначені на посади учителів, але які не мали спеціальної педагогічної освіти, повинні були отримувати гонорар у сумі 250 рублів на рік і 60 рублів надбавки за кожні п'ять років вислуги, а після трирічної каденції служби оклад підвищувався до 300 рублів щорічно (Журналы…1887, № 6, с. 104–105).

8 жовтня 1888 р. на засіданні чергової сесії Городнянського повітового земства розглядався проект бюджету. Під час обговорення параметрів кошторису виникло питання про участь повітового земства в субсидіюванні церковно-парафіяльних шкіл краю, оскільки єпархія Чернігівської губернії надіслала відповідне клопотання до земських зборів. З подачі представника ліберальної партії П. Червінського зібрання постановило: доручити повітовій земській управі асигнувати субсидії лише за двох умов: якщо контингент учнів закладу становить не менше 30 учнів і виключно в разі наявності позитивного інспекторського висновку – або службовця повітової управи, або члена повітової училищної ради (Журналы…,1889, № 3, с. 35).

26 жовтня 1889 р. на засіданні чергової сесії Чернігівського повітового земського зібрання було розглянуто кошторис системи народної освіти краю. Від опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя виступив В. Хижняков. У своїй промові він з обуренням висловив протест проти ліквідації в бюджеті позицій, пов'язаних з виплатою педагогічним працівникам комплексу доплат, премій та надбавок. Ліберал особливо наголосив на тому, що учитель відрізняється від своїх колег по гуманітарному цеху тим, що виконує місію не тільки навчання молодого покоління, а й його виховання. Тому земські інституції зобов'язані допомагати своїм службовцям. За виконання вказаних шляхетних обов'язків бюджети установ земського самоврядування й здійснюють комплекс заохочення учителів з метою утримання їх на службі в умовах нелегкої провінційної дійсності. Пенсійне забезпечення є окремою опцією турботи інститутів місцевого самоврядування про своїх найманих працівників, тому емеритарні фонди не пов'язані зі згаданими заохочувальними виплатами.

У відповідь на закиди консерваторів про те, що доплати, надбавки і премії виплачуються молодим учителям уже після 6 місяців праці, В. Хижняков прямо заявив, що заохочувальні виплати тому і здійснюються земськими управами, щоб педагоги відчували себе в соціальному відношенні впевнено та гідно, не шукали підробітку, а постійно проживали в провінції, вивчали особливості й потреби місцевих громад та системно вели виховну роботу серед контингенту учнів. Земські структури повинні ставитись до педагогічних працівників як до своїх уповноважених представників у справі регулярної комунікації з населенням провінції, яке є безпосереднім виборцем земських зібрань та інтереси якого зобов'язані захищати делеговані ним депутати земських зборів. Тому, турбуючись про учителів, земство тим самим підтримує і своїх виборців.

Принципову позицію В. Хижнякова підтримав й ідеологічний соратник по партії І. Шраг, який акцентував увагу на тому, що педагоги – наймані земські службовці, вони мають родини, які потрібно утримувати. Тому комплекс фінансових заохочень із боку земських інституцій абсолютно логічний.

На превеликий жаль, Чернігівське повітове земство не прислухалось до аргументів опозиції і перемогла консервативна точка зору: зібрання ухвалило рішення про скасування всіх доплат, премій та надбавок для земських учителів повіту. Втім, незважаючи на це, репрезентанти опозиції були обрані на вагомі посади в галузі просвіти: В. Хижняков був призначений опікуном народного училища у с. Кези, а В. Варзар був обраний членом Чернігівської повітової училищної ради (Журналы...,1890, № 4–5, с. 34–36,45).

23 жовтня 1890 р. на засіданні чергової сесії Козелецького повітового земського зібрання було розглянуто доповідь повітової земської управи про запровадження обов'язкового освітнього цензу для найманих службовців – педагогів, а саме вимоги мати фахову спеціальну або вищу педагогічну освіту.

Репрезентант ліберальної опозиції О. Шлікевич виступив із промовою з цього питання. Оратор зауважив, що імператив освітнього цензу можна впроваджувати лише для корпусу майбутніх земських учителів, адже службовці, які зараз працюють на педагогічних посадах, наймались повітовою управою без урахування вказаної вимоги. Крім того, наявна й адміністративна проблема – процедуру призначення учителів шкіл здійснює повітова педагогічна інспекція, яка підпорядковується регіональній владі. Тому земські інституції і мають бажання проводити автономні від інспекції конкурси на заміщення вакантних педагогічних посад, щоб обрати з контингенту претендентів найбільш освічених, фахових та гідних кандидатів.

Що ж стосується персон, які не пройдуть земський відбір, то і для них знайдеться місце в освітній системі краю. Наприклад, у регіоні суттєво збільшилась кількість церковно-парафіяльних шкіл, які знаходяться під патронатом не тільки клерикальної влади, а й адміністрації губернатора і проводять відповідну провладну політику в початковій освіті. І хоча посадові оклади педагогів у церковно-парафіяльних школах дещо менші, ніж у земських, усе одно це дозволить особам, які мають бажання обійняти посади учителів, отримати від держави суттєву преференцію – довготермінову відстрочку від відбуття військової повинності.

Після обговорення питання Козелецьке повітове земство прислухалось до аргументів опозиціонера і постановило: 1) затвердити доповідь повітової управи та підтримати ідею про запровадження в майбутньому обов'язкового освітнього цензу для контингенту кандидатів на вакантні посади найманих земських педагогів; 2) асигнувати з бюджету на поточну каденцію функціонування системи просвіти премії, надбавки та доплати в розмірі 20% відсотків кожному земському учителю, який має фахову спеціальну, вищу педагогічну освіту або пройшов достатній рівень підвищення кваліфікації (Журналы…, 1891, № 5, с. 49–50).

Висновки. Резюмуючи викладене, можемо стверджувати, що, незважаючи на несприятливі внутрішньополітичні обставини, які мали місце в Російській імперії у 80-ті рр. XIX ст., за доби Контрреформ імператора Олександра III, все ж діяльність представників земської ліберальної фронди північної України в галузі початкової освіти можна вважати прикладом реформаційного подвижництва, спрямованого на формування освіченого суспільства держави. Аналіз історичних першоджерел, абсолютна більшість яких уперше запроваджується до міжнародного наукового обігу, переконливо засвідчив беззаперечний модерний характер праці членів опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя в освітній сфері.

Земські ліберали робили все залежне від них, щоб захистити найманих службовців – земських учителів від свавілля та несправедливого ставлення правоохоронних органів та інститутів державної влади; систематично піклувались про збільшення фінансового забезпечення педагогів шляхом асигнування премій, доплат і надбавок, у тому числі через упровадження інституту освітнього цензу для учителів, від рівня якого залежало матеріальне становище земського службовця.

Представники ліберальної партії розробили та ініціювали ухвалення декількох реформаційних проєктів, сутність яких полягала в забезпеченні досягнення рівного доступу до благ освіти всіх верств населення країни, незалежно від соціального походження, статусу, фінансових можливостей. Зокрема, йшлося про впровадження української мови в процеси виховання, уніфікації освітніх програм, збільшення термінів навчання, розширення освітніх планів точними та природничими науками. У такий спосіб опозиційні аристократи планували сформувати

єдиний освітній стандарт для всієї мережі земських початкових шкіл, ліквідувавши консервативно-реакційний принцип кастовості та становості освітньої системи та нейтралізуючи вплив Російської Православної Церкви.

Представники земської опозиції наполягали на створенні єдиного колегіального органу управління системою початкової освіти – повітових та губернської освітніх рад, виконавчого і апеляційного органів, які повинні були обиратись із представників місцевих прогресивних діячів та делегатів земських установ. Вони своєю чергою обирали керівників рад. Жоден інститут державної або регіональної влади не мав права втручатися або впливати на діяльність рад, оскільки початкові школи будувалися та фінансувалися з бюджетів органів земського самоврядування. На рівні сільських громад і волостей планувалося заснування профільних освітніх піклувань на чолі з обраними земствами опікунами, які мали координувати процедури забезпечення початкових шкіл усім необхідним.

Відзначимо й гендерний аспект трансформаційних ініціатив прогресистів. Опозиціонери клопотали перед верховною владою про відкриття в регіоні жіночих закладів – учительської семінарії та педагогічних курсів, тобто про фактичний допуск представниць прекрасної статі до педагогічної діяльності.

Слід особливо наголосити на тому, що ліберальні земці принципово відстоювали права і свободи найманих педагогів, у тому числі в контексті збереження важливої соціальної преференції – відстрочки від виконання військової повинності, створення регіонального відділення загальнодержавного пенсійного фонду для педагогічних працівників, відмови від інструктивних вимог в освітній галузі з боку структур Церкви.

Загалом, можемо констатувати, що навіть в умовах політичної реакції діяльність опозиційної аристократичної фронди північної України в царині народної просвіти відзначалась послідовністю й чітким дотриманням політичних імперативів програми земського лібералізму.

Список використаних джерел:

(1881) Вопрос о положении народного образования в Черниговском уезде в Черниговском уездном земском собрании. *Земский сборник Черниговской губернии*. Чернигов: Земская типография, № 6. С. 55–71.

(1881) Доклад особой специальной школьной комиссии Черниговского губернского земского собрания. *Земский сборник Черниговской губернии*. Чернигов: Земская типография, № 1–4. С. 658–669.

Жданович, Л. (1906). Очерки исторического развития деятельности Черниговского земства по народному образованию. С. 88–107. *Земский сборник Черниговской губернии*. № 11–12. Чернигов: Типография Губернского земства, 308 с.

Жданович, Л. (1907). Очерки исторического развития деятельности Черниговского земства по народному образованию. С. 63–98. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1907. № 8. Чернигов: Типография Губернского земства, 112 с.

(1881a) Журналы очередного Борзенского уездного земского собрания 1880 года. Нежин: Типография Е. Венгера, 97 с.

(1881b) Журналы Городницкого очередного уездного земского собрания 1880 года. Могилев: Скоропечатня Ш. Фридланда,143 с.

(1881c) Журналы Черниговского губернского земского собрания, очередной сессии 1880 года, состоявшейся в 1881 году. *Земский сборник Черниговской губернии*. Чернигов: Земская типография, № 1–4. 874 с.

(1881d) Журналы заседаний очередного Черниговского уездного земского собрания 1881 года. Чернигов: Земская типография, 68 с.

(1882) Журналы Сосницкого уездного земского собрания, очередной сессии 1881 года. Чернигов: Земская типография, 241 с.

(1884) Журналы очередного Борзенского уездного земского собрания 1883 года. Нежин: Типография Е. Венгера, 98 с.

(1886) Журналы заседаний очередного Черниговского уездного земского собрания сессии 1885 года, сметы и раскладки на 1886 год. Чернигов: Типография Г. Шапиро, 187с.

(1887) Журналы и стенографический отчет Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1886 года. *Земский сборник Черниговской губернии*. № 9–10. 910 с.

(1888) Журналы очередного Борзенского уездного земского собрания 1887 года и экстренной сессии 1888 года. Чернигов: Земская типография,144 с.

(1889) Журналы Городницкого очередного уездного земского собрания, сессии 1888 года. Гомель: Типография Ш. Фридланда, 177 с.

(1890) Журналы Черниговского очередного уездного земского собрания 1889 года. Чернигов: Типография Губернского правления, 224 с.

(1891) Журналы Козелецкого уездного земского собрания чрезвычайных и очередного созывов 1890 года. Чернигов: Типография Губернского правления, 253 с.

Котельницький, Н.А. (2022a). Жіноча просвіта та земський лібералізм Північного Лівобережжя (70–80-х рр. XIX ст.). *Культурологічний альманах*. Випуск 3. С. 78–88.

Котельницький, Н.А. (2022b). «Письма из Чернигова» В.М. Хижнякова як джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (60–80-і рр. XIX ст.). *Вісник науки та освіти*. № 1. С. 287–295.

Котельницький, Н.А. (2023). Формування основ політики земської ліберальної фронди північної України у галузі початкової освіти (60-і рр. XIX ст.). *Актуальні питання гуманітарних наук*. Вип. 68. Том 2. С. 10–21.

Котельницький, Н.А. (2024a). Діяльність земської ліберальної партії північної України у сфері професійно-технічної освіти (1870-ті роки). *Сумський історико-архівний журнал*. № XLIII. С. 15–26.

Котельницький, Н.А. (2024b). Імперативи розвитку початкової освіти у діяльності земської ліберальної партії Північної України (1870-і рр.). *Старожитності Лукомор'я*. № 6. С. 40–55.

Котельницький, Н.А. (2024c). Проблема функціонування Чернігівської учительської семінарії та земський лібералізм Північного Лівобережжя (70 рр. XIX ст.). *Консенсус*. № 4. С. 121–140.

Мироненко, О.В. (2000). Іван Петрункевич як фундатор ідеї новітньої європейської моделі судової конституційної юстиції. *Вісник Академії правових наук України*. № 4. С. 79–96.

Мойсієнко, В.М. (1999). Ліберально-демократичний рух в Україні (середина 60–80 рр. XIX ст.): автореф. дис. … канд. іст. наук. Київ, 19 с.

(1878) Народное образование в Борзенском уезде. *Черниговские губернские ведомости. Особое прибавление*. № 14. С.2–3.

Редькіна, О.А. (2002). Земства Лівобережної та Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху в другій половині XIX – початку XX століття: автореф. дис. … канд. іст. наук. Запоріжжя, 18 с.

Скакун, О.Ф. (1982). Политические и конституционно-правовые идеи либерального земства на Украине. *Советское государство и право*. № 3. С. 119–126.

Хижняков, В.М. (1916a). Обзор развития деятельности Черниговского уездного земства за 50 лет. Москва: Товарищество «Печатня С. Н. Яковлева», 114 с.

Хижняков В.М. (1916b). Воспоминания земского деятеля. Петроград: Огни, 251 с.

Kotelnitsky, N.A., Degtyarev, S.I. (2022). The Policy on Women's Education Pursued by the Zemstvo Liberal Party in Chernigov Governorate in the Period between the 1870s and 1880s. Part 1. *European Journal of Contemporary Education*. № 11(3). P. 994–1003.

Nazar A. Kotelnitsky, Sergey I. Degtyarev, Vadim A. Nesterenko (2022). The Policy on Women's Education Pursued by the Zemstvo Liberal Party in Chernigov Governorate in the Period between the 1870s and 1880s. Part 2. *European Journal of Contemporary Education*. 11(4). P. 1345–1352;

Nazar A. Kotelnitsky, Sergey I. Degtyarev, Alina S. Klepak. (2024). Initiative of Zemstvo Liberal Opposition in the Chernihiv Governorate to Educate Population in the 1870s. *European Journal of Contemporary Education*. 13(2). P. 462–469

References:

(1881) Vopros o polozhenii narodnogo obrazovanija v Chernigovskom uezde v Chernigovskom uezdnom zemskom sobranii [The issue of the state of public education in the Chernigov district in the Chernigov district zemstvo assembly]. Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii. Chernigov: Zemskaja tipografija, № 6. S. 55–71. [in Russian].

(1881) Doklad osoboj special'noj shkol'noj komissii Chernigovskogo gubernskogo zemskogo sobranija [Report of the special school commission of the Chernigov provincial zemstvo assembly]. Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii. Chernigov: Zemskaja tipografija, № 1–4. S. 658–669. [in Russian].

Zhdanovich, L.I. (1906). Ocherki istoricheskogo razvitija dejatel'nosti Chernigovskogo zemstva po narodnomu obrazovaniju. [Essays on the historical development of the activities of the Chernigov zemstvo on public education]. S. 88–107. Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii. № 11–12. Chernigov: Tipografija Gubernskogo zemstva, 308 s. [in Russian].

Zhdanovich, L.I. (1907). Ocherki istoricheskogo razvitija dejatel'nosti Chernigovskogo zemstva po narodnomu obrazovaniju [Essays on the historical development of the activities of the Chernigov zemstvo on public education].

S.63-98. Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii. 1907. №8. Chernigov: Tipografija Gubernskogo zemstva, 112 s. [in Russian].

(1881a) Zhurnaly ocherednogo Borzenskogo uezdnogo zemskogo sobranija 1880 goda [Journals of the next Borzensky district zemstvo assembly of 1880] Nezhin: Tipografija E.Vengera, 97 s. [in Russian].

(1881b) Zhurnaly Gorodnickogo ocherednogo uezdnogo zemskogo sobranija 1880 goda [Journals of the regular Gorodnitsky district zemstvo assembly of 1880] Mogilev: Skoropechatnja Sh. Fridlanda,143 s. [in Russian].

(1881c) Zhurnaly Chernigovskogo gubernskogo zemskogo sobranija, ocherednoj sessii 1880 goda, sostojavshejsja v 1881 godu [Journals of the Chernigov provincial zemstvo assembly, regular session of 1880, held in 1881]. Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii. Chernigov: Zemskaja tipografija, № 1–4. 874 s. [in Russian].

(1881d) Zhurnaly zasedanij ocherednogo Chernigovskogo uezdnogo zemskogo sobranija 1881 goda [Journals of the meetings of the regular Chernigov district zemstvo assembly of 1881]. Chernigov: Zemskaja tipografija, 68 s. [in Russian].

(1882) Zhurnaly Sosnickogo uezdnogo zemskogo sobranija, ocherednoj sessii 1881 goda [Journals of the Sosnitsky district zemstvo assembly, regular session of 1881]. Chernigov: Zemskaja tipografija, 241 s. [in Russian].

(1884) Zhurnaly ocherednogo Borzenskogo uezdnogo zemskogo sobranija 1883 goda [Journals of the regular Borzensky district zemstvo assembly of 1883]. Nezhin: Tipografija E.Vengera, 98s. [in Russian].

(1886) Zhurnaly zasedanij ocherednogo Chernigovskogo uezdnogo zemskogo sobranija sessii 1885 goda, smety i raskladki na 1886 god [Journals of the meetings of the regular Chernigov district zemstvo assembly of the 1885 session, estimates and layouts for 1886]. Chernigov: Tipografija G.Shapiro, 187 s. [in Russian].

(1887) Zhurnaly i stenograficheskij otchet Chernigovskogo gubernskogo zemskogo sobranija ocherednoj sessii 1886 goda [Journals and stenographic report of the Chernigov provincial zemstvo assembly of the regular session of 1886]. Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii. № 9–10. 910 s. [in Russian].

(1888) Zhurnaly ocherednogo Borzenskogo uezdnogo zemskogo sobranija 1887 goda i jekstrennoj sessii 1888 goda [Journals of the regular Borzensky district zemstvo assembly of 1887 and the emergency session of 1888]. Chernigov: Zemskaja tipografija,144 s. [in Russian].

(1889) Zhurnaly Gorodnickogo ocherednogo uezdnogo zemskogo sobranija, sessii 1888 goda [Journals of the regular Gorodnitsky district zemstvo assembly, session of 1888]. Gomel': Tipografija Sh.Fridlanda, 177s. [in Russian].

(1890) Zhurnaly Chernigovskogo ocherednogo uezdnogo zemskogo sobranija 1889 goda [Journals of the regular Chernigov district zemstvo assembly of 1889]. Chernigov: Tipografija Gubernskogo pravlenija, 224 s. [in Russian].

(1891) Zhurnaly Kozeleckogo uezdnogo zemskogo sobranija chrezvychajnyh i ocherednogo sozyvov 1890 goda [Journals of the Kozelets district zemstvo assembly of emergency and regular convocations of 1890]. Chernigov: Tipografija Gubernskogo pravlenija, 253 s. [in Russian].

Kotel'nic'kij, N.A. (2022a). Zhinocha prosvita ta zems'kij liberalizm Pivnichnogo Livoberezhzhja (70-80-h rr. HIHst.) [Women's education and zemstvo liberalism of the Northern Left Bank (1870s-1880s)]. *Kul'turologichnij al'manah*. Vipusk 3. S. 78–88. [in Ukrainian].

Kotel'nic'kij, N.A. (2022b). «Pis'ma iz Chernigova» V.M. Hizhnjakova jak dzherelo z istorij zems'kogo liberal'nogo ruhu na pivnochi Livoberezhnoï Ukraïni (60–80-i rr. HIH st.) ["Letters from Chernigov" V.M. Khizhnyakov's story about the history of the zemstvo liberal movement in the late Left Bank Ukraine (60–80 th century 19th century)]. *Visnik nauki ta osviti*. №1. S. 287–295. [in Ukrainian].

Kotel'nic'kij, N.A. (2023). Formuvannja osnov politiki zems'koï liberal'noï frondi pivnichnoï Ukraïni u galuzi pochatkovoï osviti (60-i rr. HIH st.) [Formation of the fundamentals of the policy of the zemstvo liberal front of modern Ukraine in the Galusia of the Cob (60th century)]. *Aktual'ni pitannja gumanitarnih nauk*. Vip. 68. Tom 2. S. 10–21. [in Ukrainian].

Kotel'nic'kij, N.A. (2024a). Dijal'nist' zems'koï liberal'noï partiï pivnichnoï Ukraïni u sferi profesijno-tehnichnoï osviti (1870-ti roki) [Activities of the Zemstvo Liberal Party of New Ukraine in the sphere of vocational and technical education (1870s)]. *Sums'kij istoriko-arhivnij zhurnal*. №XLIII. S. 15–26. [in Ukrainian].

Kotel'nic'kij, N.A. (2024b). Imperativi rozvitku pochatkovoï osviti u dijal'nosti zems'koï liberal'noï partiï Pivnichnoï Ukraïni (1870-i rr.) [Imperatives for the development of cob illumination in the activities of the Zemstvo Liberal Party of Southern Ukraine (1870s)]. *Starozhitnosti Lukomor'ja*. № 6. S. 40–55. [in Ukrainian].

Kotel'nic'kij, N.A. (2024c). Problema funkcionuvannja Chernigivs'koï uchitel's'koï seminariï ta zems'kij liberalizm Pivnichnogo Livoberezhzhja (70 rr. HIHst.) [The problem of the functioning of the Chernihiv teachers' seminary and the zemstvo liberalism of the Pivnichny Livoberezh region (70 pp. XIX century)]. Konsensus. № 4. S. 121–140. [in Ukrainian].

Mironenko, O.V. (2000). Ivan Petrunkevich jak fundator ideï novitn'oï єvropejs'koï modeli sudovoï konstitucijnoï justiciï [Ivan Petrunkevich as the founder of the idea of a new European model of judicial constitutional justice]. *Visnik Akademiï pravovih nauk Ukraïni*. № 4. S. 79–96. [in Ukrainian].

Mojsiєnko, V.M. (1999). Liberal'no-demokratichnij ruh v Ukraïni (seredina 60–80 rr. XIX st.) [Liberal-democratic movement in Ukraine (mid 60s – 80s of the 19th century)]. Avtoref. dis. … kand. ist. nauk. Kiïv, 19 s. [in Ukrainian].

(1878). Narodnoe obrazovanie v Borzenskom uezde [Public education in Borzen district]. Chernigovskie gubernskie vedomosti. Osoboe pribavlenie. № 14. S. 2–3. [in Russian].

Red'kina, O.A. (2002). Zemstva Livoberezhnoï ta Pivdennoï Ukraïni jak organi miscevogo samovrjaduvannja ta oseredki liberal'nogo ruhu v drugij polovini HIH – pochatku HH stolittja [Zemstvos of the Left Bank and Pivdenna Ukraine as organs of local self-government and the middle of the liberal movement in the other half of the 19th century - the beginning of the 20th century]. Avtoref. dis. … kand. ist. nauk. Zaporizhzhja, 18 s. [in Ukrainian].

Skakun, O.F. (1982). Politicheskie i konstitucionno-pravovye idei liberal'nogo zemstva na Ukraine [Political and constitutional-legal ideas of liberal zemstvo in Ukraine]. *Sovetskoe gosudarstvo i pravo*. № 3. S. 119–126. [in Russian].

Hizhnjakov, V.M. (1916a). Obzor razvitija dejatel'nosti Chernigovskogo uezdnogo zemstva za 50 let [Review of the development of the activities of the Chernigov district zemstvo over 50 years]. Moskva: Tovarishhestvo «Pechatnja S. N. Jakovleva», 114 s. [in Russian].

Hizhnjakov, V.M. (1916b). Vospominanija zemskogo dejatelja. [Memories of a zemstvo activist] Petrograd: Ogni, 251 s. [in Russian].

Kotelnitsky, N.A., Degtyarev, S.I. (2022). The Policy on Women's Education Pursued by the Zemstvo Liberal Party in Chernigov Governorate in the Period between the 1870s and 1880s. Part 1. European Journal of Contemporary Education. № 11(3). R. 994–1003. [in English].

Nazar A. Kotelnitsky, Sergey I. Degtyarev, Vadim A. Nesterenko (2022) The Policy on Women's Education Pursued by the Zemstvo Liberal Party in Chernigov Governorate in the Period between the 1870s and 1880s. Part 2. European Journal of Contemporary Education. 11(4). P. 1345–1352 [in English].

Nazar A. Kotelnitsky, Sergey I. Degtyarev, Alina S. Klepak. (2024) Initiative of Zemstvo Liberal Opposition in the Chernihiv Governorate to Educate Population in the 1870s. European Journal of Contemporary Education. 13(2). pp. 462–469 [in English].